

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

डॉ. सीमा भास्कर सैदाणे.

उपशिक्षिका,

लाडकुबाई विद्या मंदिर,

भडगाव. जि. जळगाव.

मोबा.- 9405672028.

सारांश:

लोकशाही हा सर्व शासन प्रकारात सर्वात श्रेष्ठ प्रकार मानला जातो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने भांडवलशाही किंवा साम्यवाद यापैकी एकाची निवड न करता संविधानाद्वारे लोकशाहीचा स्वीकार केला. भारत तर जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असणारा देश आहे; कारण यात सर्व सत्ता अप्रत्यक्षरीत्या जनतेच्याच हातात आहे. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ हे भारतीय लोकशाहीचे तीन मुख्य आधारस्तंभ आहेत, तर पत्रकारिता किंवा प्रसारमाध्यमे यांकडे लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हणून पाहिले जाते. भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात मोठे लिखित संविधान आहे. याद्वारे भारतातील लोकशाहीचे अस्तित्व आजपर्यंत टिकवून ठेवण्यात आले आहे. पण स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून तर आजच्या या अमृत महोत्सवी वर्षापर्यंत भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या आव्हानांचा स्वीकार करून त्यावर मात करून भारतीय लोकशाहीला अधिक बळकट करणे हे फार मोठे आव्हान भारतीय शासनापुढे आहे.

पारिभाषिक शब्द : भ्रष्टाचार, बेरोजगारी, जागरूक मतदार इ.

प्रस्तावना :-

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असली तरी भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत होणारा बदल फार धोकादायक आहे. खोटेपणा, लबाडी, व्यक्तिद्वेष, समूहद्वेष, पक्षद्वेष, अविचारी पक्षनिष्ठा, ईडीचा विरोधी पक्षांसाठीचा वापर हे भारतीय लोकशाहीला मारक ठरत आहेत. लोकशाहीचा विकास तिच्या अंगभूत सक्रियेतून होणे अपेक्षित असताना आज लोकशाहीला कृत्रिम ठरविण्याचा प्रयत्न होताना दिसत आहे. लोकशाही हा भारतीय राज्यघटनेचा केंद्रबिंदू आहे. यात मतदानरूपी सत्तेची चाबी ही सर्वसामान्य नागरिकांच्या हातात दिलेली आहे. भारतात लोकशाही पद्धतीने आज निवडणुका होत असल्या तरी पैशाच्या जोरावर मतदारांना भुलवून देशाचे प्रतिनिधी आपली सत्ता शाबूत ठेवण्याचा प्रयत्न करत आहेत. यातूनच निवडणुकांवर झालेल्या बेसुमार खर्चाची भरपाई करण्यासाठी भ्रष्टाचाराचा भस्मासुर वाढून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला सुरंग लागत आहे. त्यामुळे भारतीय लोकशाही आतून पोखरली जात आहे व तिचा नुसता सांगाडाच शिल्लक राहिल की काय असे भितीदायक वातावरण आज सारे सुज्ञ भारतीय अनुभवत आहेत. तेव्हा शेजारील पाकिस्तानी राष्ट्रासारखी परिस्थिती आपल्या देशात निर्माण होऊन लोकशाहीचे उच्चाटन होण्याआधी साऱ्या भारतीयांनी जागरूक होऊन भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने स्वीकारून त्यावर मात करणे नितांत गरजेचे आहे.

विषय विश्लेषण:

भारतीय लोकशाहीचा अर्थ व स्वरूप :-

लोकशाही या शब्दाची उत्पत्ती 'डेमोक्रेसी' या ग्रीक शब्दापासून झाली आहे. Democracy या शब्दाची फोड demo + cracy अशी केली असून demos म्हणजे सामान्य लोक व cracy म्हणजे सत्ता; अर्थात सर्वसामान्यांच्या हाती सत्ता असा त्याचा मतितार्थ आहे. भारतीय संविधानानेही वयाची 18 वर्षे पूर्ण केलेल्या प्रत्येक भारतीय नागरिकास जात, वंश, लिंग, धर्म, प्रतिष्ठा यांवर आधारित कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता सरसकट प्रौढ मतदानाचा अधिकार दिला आहे. याद्वारे अब्राहम लिंकन यांची, 'लोकांनी, लोकांसाठी, लोकांकडून चालवलेली शासनपद्धती म्हणजे लोकशाही', ही लोकशाहीची व्याख्या सार्थ ठरवण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रचंड संघर्षानंतर 1947 साली महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, सरदार पटेल आदी नेत्यांनी देशासमोरील आव्हानांना न जुमानता लोकशाही शासनपद्धती स्वीकारण्याचा निर्णय घेतला.

26 जानेवारी 1950 रोजी संविधानाचा स्वीकार करून भारत देश सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष आणि प्रजासत्ताक बनला व खऱ्या अर्थाने सत्ता ही सर्वसामान्य लोकांच्या हातात देण्यात आली.

भारतीय लोकशाहीचे वास्तव स्वरूप :-

आज भारताने अमृत महोत्सवी वर्षात मोठ्या दिमाखाने पदार्पण केले आहे. सुलतानशाही, बादशाही, राजेशाही यांच्यानंतर ब्रिटिश साम्राज्यांच्या जुलमी राजवटीचा मुकाबला करून फार मोठ्या संघर्षातून व बलिदानातून स्वतंत्र अशा लोकशाही राष्ट्राची भारताने निर्मिती केली आहे. भारतीय राज्यघटनेतील एक महत्त्वाचे मूल्य म्हणून आपण सारे लोकशाहीकडे पाहतो. जगात सर्वात मोठ्या लोकसंख्येची लोकशाही म्हणून भारताचा लौकिक आहे; मात्र गेल्या काही वर्षांपासून या लोकशाहीला ग्रहण लागून तिच्यात हुकूमशाहीवृत्ती वाढताना दिसत आहे. स्वीडनमधील व्हरायटी ऑफ डेमोक्रेसी (व्ही डेम) या संस्थेच्या 11 मार्च 2021 रोजी प्रसिद्ध झालेल्या अहवालातही भारतात गेल्या काही वर्षांपासून लोकशाहीचा संकोच होत आहे, हे उदाहरणांसहित अधोरेखित केले आहे. भारतातील सर्वच निवडणुका लोकशाही पद्धतीने होत असल्या तरी या पद्धतीने मिळवलेली सत्ता व्यक्तीकेंद्रित होत आहे, असे या अहवालात नमूद केले आहे.

वाढती बेरोजगारी, प्रचंड महागाई, शेतकरी आंदोलने, पेट्रोल व गॅसची दरवाढ, अतार्किक निर्णयांचे गंभीर परिणाम यामुळे सर्वसामान्य भारतीयांची अवस्था अतिशय दयनीय झाली आहे. याशिवाय माध्यम स्वातंत्र्य, स्वायत्त संस्थांचे स्वातंत्र्य आणि नागरी समाज यांच्यावरही पद्धतशीरपणे आघात केले जात आहेत. एक प्रकारे त्यांच्यावर सेन्सॉरशीपच लादली जात आहे. संविधानाने दिलेले राजकीय हक्क व नागरी स्वातंत्र्य यांचा संकोच वेगाने होत आहे. नागरी स्वातंत्र्याच्या इंडेक्समध्ये भारताचे स्थान घसरत जाऊन 162 देशांच्या यादीत भारताचे स्थान 111 व्या क्रमांकावर आलेले आहे. 2014 साली लोकशाही निर्देशांकात भारताचे स्थान 27 वे होते, ते 2019 मध्ये 51 वे झाले; तर 2020 मध्ये त्यात आणखी घसरण होऊन भारत 53 व्या स्थानावर पोहोचला आहे. या सान्या अहवालांवरून भारतीय लोकशाहीच्या वास्तव स्वरूपाची कल्पना येते. यावरून भारतात लोकशाहीचा संकोच होतो आहे, हेच दिसून येते. आणि त्यातूनच आज भारतीय लोकशाहीपुढे आव्हानांचा डोंगर निर्माण झाला आहे.

भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने :-

लोकहितापेक्षा सत्ता मिळविणे हाच भारतीय लोकशाहीचा आज प्रमुख उद्देश झाला आहे. लोकप्रतिनिधींसाठी सत्ता हेच एकमेव साध्य झाल्याने कोणत्याही मार्गाने निवडणुकीत विजय प्राप्त करून सत्ता काबीज करण्यासाठी कायदे, नियम, नीतिमत्ता पायदळी तुडवली जात आहे. त्यामुळे भ्रष्ट आणि गुंड लोकांना राजकारणात महत्त्वाची पदे मिळू लागली आहेत. बरेच लोकप्रतिनिधी निरनिराळ्या गुन्द्यांत अडकलेले दिसतात. त्यामानाने त्यांना शिक्षा होण्याचे प्रमाण नगण्यच आहे. अशा भ्रष्ट लोकांच्या हाती देशाची सत्ता असल्याने भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहे.

1) जागरूक मतदानाचा अभाव :-

लोकशाहीचे मुळ हे सर्वसामान्य मतदार आहेत. त्यांच्या हातात खरी सत्ता आहे. मतदानरूपी शस्त्राद्वारे कोणाच्या हाती सत्ता सोपवावी हे सारे अधिकार मतदारांच्या हाती लोकशाहीने सुपूर्द केले आहेत. भारतीय लोकशाही आणि नागरी समाजाची संपूर्ण भिस्तच लोकजागृतीवर आहे. परंतु वास्तवात भारतात जागृत जनमताचा अभाव आहे. शिक्षणाचा अभाव, शिक्षणाप्रतीची उदासीनता व दारिद्र्यामुळे शिक्षणाकडे न झुकणाऱ्या लोकांचे प्रमाण भारतात अधिक आहे. त्यामुळे आज भारतातील मतदार जागरूक आहेत की नाही, असा प्रश्न निर्माण झाला आहे. मतदान करताना भारतीय मतदार कोणता उमेदवार योग्य आहे? कोण आपल्या प्रभागाचा योग्य विकास करू शकेल? याऐवजी कोणता उमेदवार आपणास मोठे पाकीट देईल? हे पाहताना दिसत आहे. जो जास्त पैसे देईल तोच उमेदवार सध्याच्या परिस्थितीत निवडत आहे. भारत हा एकमेव असा देश असेल की ज्यात अडाणी व्यक्ती मंत्री वा मुख्यमंत्री बनला असेल. सहाजिकच अशा पद्धतीने निवडून आलेल्या उमेदवारांकडून विकासाची अपेक्षा करणे व्यर्थ असते. त्यामुळे प्रामाणिक लोकसेवा करणाऱ्यापेक्षा अनैतिक मार्गाने पैसा कमावणाऱ्या प्रतिनिधींच्या हाती देशाची

सूत्रे गेल्याने लोकशाही म्हणजे गुंडांची शाही होईल की काय? अशी भीती निर्माण झाली आहे. देशाच्या कारभाराशी आपल्याला काय करायचे आहे? आपण आपले बघावे, या आजच्या भारतीय मतदारांच्या भावनेमुळे आज मतदारांमध्ये जागरूकता निर्माण करून योग्य प्रतिनिधींच्या हाती सत्ता देणे हे भारतीय लोकशाहीपुढील मोठे आव्हान आहे.

2) भ्रष्टाचार निर्मूलन :-

मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक उलाढाल करून निवडून येणारे प्रतिनिधी झालेल्या निवडणूक खर्चाची भरपाई करण्यासाठी भ्रष्टाचाराचा मार्ग अनुसरत आहे. कोट्यावधी रुपयांच्या भ्रष्टाचारांमुळे भारतीय लोकशाहीला सुरंग लागला आहे. ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनल संस्थेच्या मते जगातील सुमारे पावणेदोनशे देशांच्या यादीत भ्रष्टाचारात भारताचे स्थान 94 व्या क्रमांकावर आहे. त्यामुळे भारतात काही मूठभर लोकांच्या हाती पैसा केंद्रित झाल्याने, 'आहे रे आणि नाही रे' या दोन गटातील दरी वाढतच जात आहे. ही गरीब श्रीमंतांमधील विषमता आर्थिक असंतोषाचे कारण ठरत आहे. या आर्थिक असंतोषातून या दोन्ही गटांमध्ये वारंवार संघर्ष होताना दिसत आहे. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीला फार मोठा धोका निर्माण झाला आहे. कोट्यावधींची कर्जे बुडवून भ्रष्टाचार करणारे व्यापारी देश सोडून परदेशात आरामदायी जीवन जगत आहेत तर अगदी काही हजारांचे कर्जे फेडून शकल्याने देशाचा आधारस्तंभ असणारा शेतकरी मात्र हतबल होऊन आत्महत्या करत आहे. भ्रष्टाचाराच्या मोठमोठ्या आकड्यांमुळे देशाचा विकासदर खाली येऊन महागाई, बेरोजगारी या समस्यांमुळे सर्वसामान्य भारतीय मात्र बेजार झालेला आहे. तेव्हा भारतातील या भ्रष्टाचाराच्या भस्मासुराचा नाश करण्याचे फार मोठे आव्हान भारतीय लोकशाहीपुढे आहे.

3) बेरोजगारी :-

भारतीय लोकशाहीसमोर तरुणवर्गातील वाढत्या बेरोजगारीचे फार मोठे आव्हान आहे. कोविड-19 नंतर तर या आव्हानाने उग्र स्वरूप धारण केले आहे. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी (CMIE) या संस्थेने जारी केलेल्या अहवालानुसार डिसेंबर 2021 पर्यंत भारतात बेरोजगारांची संख्या ही 5.3 कोटी इतकी होती. उल्लेखनीय बाब म्हणजे यात महिलांचा आकडा 1.7 कोटी इतका मोठा आहे. या अहवालानुसार जवळपास या 5.3 कोटी बेरोजगारांपैकी 3.5 कोटी कामाच्या शोधात आहे. यामध्ये 20 लाख महिला आहेत. याच अहवालात पुढे नमूद केले आहे की, भारतात केवळ 38 टक्के लोकांनाच रोजगार मिळत आहे आणि जर भारतीय अर्थव्यवस्था प्रबळ बनवायची असेल तर कमीत कमी 60 टक्के लोकसंख्येला रोजगार उपलब्ध करून देणे नितांत गरजेचे आहे. या वाढत्या बेरोजगारीमुळे देशाचे भवितव्य असणाऱ्या तरुण वर्गाचे मानसिक खच्चीकरण होऊन ते व्यसनाधीन होताना दिसत आहे. तेव्हा या समस्येचा मुळापासून नायनाट करण्याचे फार मोठे आव्हान भारतीय लोकशाहीपुढे आहे. या आव्हानाला स्वीकारून सध्याच्या स्थिर ज्ञान देणाऱ्या या शिक्षणपद्धतीऐवजी रोजगार उपलब्ध करून देणाऱ्या व्यावसायिक शिक्षणपद्धतीवर भर देणे गरजेचे आहे. उद्योग-व्यवसायांच्या वाढीस प्रोत्साहन देण्यासाठी त्या अनुषंगाने शासकीय धोरणे आखली पाहिजेत. याशिवाय लोकसंख्येवर नियंत्रण हा सुद्धा बेरोजगारी कमी करण्यावर प्रभावी उपाय असल्याने त्यादृष्टीने धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी तरतुदी केल्या पाहिजेत.

4) धार्मिकता आणि दहशतवाद :-

भारत हा विविध धर्मांच्या संस्कृतीने नटलेला देश आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार भारतातील विविध धर्मीयांचे प्रमाण खालीलप्रमाणे.

हिंदू	79.8%
मुस्लीम	14.2%
ख्रिश्चन	2.3%
बौद्ध	0.7%
जैन	0.4%
यहुदी	0.6%

1976 सालच्या 42 व्या घटनादुरुस्तीच्या कायदानुसार भारत एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र झाले आहे. पण तरीसुद्धा हिंदू-मुस्लिमांतील संघर्ष भारतात नित्याचाच आहे. वारंवार होणाऱ्या या संघर्षामुळे दहशतवादाचे मोठे आव्हान भारतीय लोकशाहीपुढे आहे. दहशतवादातून उद्भवलेला गोध्रा हत्याकांड, मुंबई साखळी बॉम्ब स्फोट, 26/11 चा हल्ला, काश्मिरी पंडितांचे हत्याकांड यांचे विध्वंसक परिणाम भारतीयांनी अनुभवले आहे. भारतासारख्या जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असणाऱ्या या देशात अंतर्गत राजकारणात लोकप्रियता मिळविण्याच्या किंवा कुरघोडीचा भाग म्हणून धार्मिक भावनांचे दहशतवादाच्या माध्यमातून राजकारण केले जाते. त्यामुळे धार्मिक संघर्षातून देशात अस्थिरतेचे वातावरण निर्माण झाल्याने आंतरराष्ट्रीय संबंधांवरही याचे अनिष्ट परिणाम होताना दिसत आहे. तेव्हा खऱ्या अर्थाने धर्मनिरपेक्षता भारतीयांच्या मनात रुजवून दहशतवादाला आळा घालण्यासाठी भारतीय लोकशाहीने त्या दृष्टीने पावले उचलली पाहिजेत.

5) वाढती महागाई :-

सर्वाधिक महागाई असलेल्या 12 देशांच्या यादीत आता भारताचा समावेश झाला आहे. देशातील किरकोळ महागाईने उच्चांक गाठल्याने सर्वसामान्य भारतीय नागरिक हवालदिल झाला आहे. जून 2022 मध्ये भारतातील किरकोळ महागाई 7.1 नोंदली गेली. या वाढत्या महागाईमुळे भारताचा जीडीपी मात्र सतत खालावताना दिसत आहे. दुष्काळ, महापूर यांसारख्या नैसर्गिक संकटामुळे शेती उत्पादनांचे प्रमाण कमी झाल्याने मागणी जास्त आणि पुरवठा कमी अशी स्थिती उद्भवते; आणि त्याचा परिणाम म्हणून अन्नपदार्थांच्या किमतीत अवाजवी वाढ होते. यांशिवाय युद्ध, हरताळ संप, भ्रष्टाचार यामुळेही जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमती भारतामध्ये गगनाला पोहचल्या आहेत. त्यामुळे सर्वसामान्य भारतीयांना उदरनिर्वाह करणेदेखील कठीण झाले आहे. त्यातून जागतिक मंदीचे संकटही भारतीय लोकशाहीसमोर आ वासून उभे राहिल्याने या वाढत्या महागाईला आटोक्यात आणून देशाचा आर्थिक विकास साधण्याचे फार मोठे आव्हान भारतीय लोकशाहीपुढे निर्माण झाले आहे. या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी भारतीय लोकशाहीला नियोजनबद्ध पावले टाकणे गरजेचे आहे.

याव्यतिरिक्त साक्षरतेचा अभाव, पारंपरिक शिक्षण पद्धती, देशनिष्ठेचा अभाव, सत्तेचे राजकारण, स्वार्थासाठी स्वायत्त संस्थांचा गैरवापर, स्पष्ट बहुमताअभावी निर्माण झालेली आघाडी शासने यांसारखी अनेक आव्हाने भारतीय लोकशाही पुढे आहेत. भारतीय लोकशाहीने स्वातंत्र्य, सार्वभौमत्व, समाजवाद, संघराज्यीय एकात्मता यांसारख्या मूलभूत तत्वांचा स्विकार केलेला असला तरी या मूल्यांना आता तडा गेल्याने भारतीय लोकशाहीच्या अस्तित्वालाच आव्हान निर्माण झाले आहे. लोकशाहीत अंतिम सत्ता लोकांची गृहीत असली तरी आज भारतात लोकांना सत्तेऐवजी फक्त गृहीत धरले जात असल्याने भारतीय लोकशाहीची परवड सुरु आहे. हे असेच चालले तर पाकिस्तान या राष्ट्रासारखी भारतातूनही लोकशाहीचा लोप होण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही.

भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हानवरील उपाय :-

भारतीय लोकशाही ही फार मोठी संस्था असल्याने तिचा अधिकाधिक दुरुपयोग करण्यात आला आहे. आणि त्यामुळेच भारतीय लोकशाहीपुढे अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या आव्हानांचा सामना करून त्यावर वेळीच योग्य उपाययोजना केली नाही तर भारतीय लोकशाहीचे उच्चाटन व्हायला फारसा वेळ लागणार नाही. तेव्हा भारतीय लोकशाहीच्या संवर्धनसाठी खालील उपाय योजना करणे गरजेचे आहे :-

- 1) मतदारांमध्ये जागरूकता निर्माण करून योग्य प्रतिनिधी कसे निवडून येतील? यादृष्टीने मतदारांचे प्रबोधन झाले पाहिजे.
- 2) कायद्याचा गैरवापर करून मोठमोठे भ्रष्टाचार करणाऱ्यांवर योग्य ती कारवाई करून त्यांना सक्त शिक्षा करून नवीन भ्रष्टाचार करण्याच्या वृत्तीला आळा घातला पाहिजे.
- 3) रोजगाराभिमुख शिक्षण व्यवस्था आणून जास्तीत जास्त रोजगाराच्या उपलब्धतेसाठी देश विकासाचे प्रकल्प राबविले पाहिजे.
- 4) सर्वधर्मसमभावाची भावना लोकांमध्ये रुजवून इतर धर्मांचा द्वेष थांबवून दहशतवादाला आळा घालण्यासाठी तळागाळातील लोकांसाठी विविध प्रबोधनपर कार्यक्रमांचे आयोजन केले पाहिजे.
- 5) योग्य आर्थिक नियोजनाने वाढती महागाई नियंत्रणात आणून हतबल झालेल्या सर्वसामान्यांना दिलासा दिला पाहिजे.

- 6) सत्ताधान्यांनी केवळ सत्तेच्या राजकारणाचा विचार न करता देश विकासाच्या दृष्टीने प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.
- 7) देशातील सर्वच घटकांना केवळ कागदोपत्री नव्हे तर खऱ्या अर्थाने साक्षर बनवून देशाच्या विकासात त्यांचे योगदान वाढविण्यासाठी उपाययोजना केल्या पाहिजेत.
- 8) स्वायत्त संस्थांचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवून केवळ व्यक्तीद्वेषातून विरोधी पक्षासाठीच्या त्यांच्या वापरावर निर्बंध ठेवले पाहिजे.
- 9) प्रसारमाध्यमांच्या स्वातंत्र्यावर गदा न आणता त्यांच्याद्वारा योग्य व अचूक माहिती लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.
- 10) सर्वात महत्वाचे म्हणजे जनतेचा लोकशाहीवरील विश्वास टिकून ठेवण्यासाठी शासनाने सदैव प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.

निष्कर्ष :-

आजच्या 21 व्या शतकात भारतीय लोकशाहीला मानवी विकासाचे ध्येय प्राप्त करण्यासाठी अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागणार आहे. देशाचा शाश्वत व सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी भारतीय लोकशाहीने सकारात्मक दृष्टिकोनातून स्वतःला नवीन दिशा दिली पाहिजे. नव्या युगाच्या नव्या गरजा पूर्ण करून स्वतःची प्रस्तुतता टिकविण्यासाठी, तसेच भारतात गुणात्मक, सहभागी व पारदर्शक शासन व्यवस्थेद्वारा जागरूक लोकमताच्या स्थापनेसाठी लोकशाहीने योग्य मार्गाचा अवलंब केल्यास येणाऱ्या काळात भारताची जगाच्या पटलावर महासत्ताक म्हणून ओळख निर्माण होईल यात शंकाच नाही.

संदर्भ:

- 1)कांबळे, डॉ. बाळ & डॉ. एकनाथ खांदवे. भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने. डायमंड पब्लिकेशन्स.
- 2)कुलकर्णी, प्रसाद माधव. "आव्हानांच्या विळख्यातील लोकशाही." 21 मार्च 2022. वायर मराठी. <<https://marathi.thewire.in>>.
- 3)"लोकशाहीचा दुरुपयोग." 17 मार्च 2021. प्रेस मीडिया लाईव्ह. <<https://www.pressmedialive.com>>.
- 4)डहाळके, डॉ. भीमाशंकर मधुसूदन. "ग्रामीण विकास व भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने." Navjyot Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal 11.2 : 18-23.
- 5)पाटील, शामिभा. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : भारतीय राज्यघटना आणि आजचे समाज वास्तव." 20 एप्रिल 2020. प्रबुद्ध भारत.
- 6)बाम्बले, रोहिदास. भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने. 10 एप्रिल 2017. <<http://bambalerohidas.blogspot.com>>.
- "भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने मराठी निबंध." 12 फेब्रुवारी 2022. Essay मराठी. <<https://www.essaymarathi.com>>.
- 7)मेश्राम, इतिहास. "भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने." 7 ऑगस्ट 2020. Max Maharashtra. <<https://www.maxmaharashtra.com>>.
- 8)लक्षटे, प्रा. डॉ. रत्नाकर बाबुराव. "नागरी समाज आणि लोकशाही समोरील आव्हाने." Current Global Reviewer 1.8 (2016): 61-70.
- 9)"लोकशाहीसमोरील आव्हाने." जनशक्ती 25 जानेवारी 2019. संपादकीय. "राज्यघटना आणि पुढील आव्हाने." महाराष्ट्र टाईम्स 24 जानेवारी 2021.